

**СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ
І СОЦІАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ
(1648 – перша половина 1649 рр.)**

У статті зроблено спробу з'ясувати стан дослідження даної проблеми у працях сучасних українських істориків.

Ключові слова: історіографія, науковці, вчені, праці, монографії, статті, національно-визвольна боротьба, опришки, подільське воеводство, Брацлавищина, Б. Хмельницький.

Події, пов'язані з національною революцією, охопили усі українські землі. Епіцентром боротьби у 1648 – першій половині 1649 рр. стає Поділля, що безперечно привернуло увагу науковців. Так, до висвітлення вищезгаданих подій у тій чи іншій мірі зверталися І. Крип'якевич [1], В. Легкий [2], А. Полухін [3] та ін. Разом з тим із здобуттям Україною незалежності відкрилися нові можливості для осягнення сутності революційних подій на подільських землях. Як результат, упродовж 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. побачили світ фундаментальні праці В. Смоля і В. Степанкова «Богдан Хмельницький» [4, 5] та «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)» [6, 7], колективна праця Ю. Мицика, В. Степанкова, І. Стороженка «Сполохи козацької звитяги: Нариси», в якій, проблема дослідження знайшла своє висвітлення у розділі «Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.» (Ю.А. Мицик) [8, с.20-64], монографія Б. Сушинського «Козацька Україна: «Хмельниччина» [9, с.111-121], збірка наукових праць «Поділля і Волинь у контексті історії Українського національного відродження», де в контексті нашого дослідження слід виокремити працю В. Степанкова «Становлення державних інституцій козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648-1650 рр.)» [10]. Видаються збірки статей за результатами наукових конференцій: «Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина» (В.С. Степанков «Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації») [11, с.103-112], «Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст. (А.В. Баженов «Події Визвольної війни українського народу 1648-1654 років на Поділлі та Південно-Східній Волині») [12, с.83-92], «Пилявецька битва 1648 року в історії України» (А.Г. Філінюк «Фактори перемоги Б. Хмельницького під Пилявою») [13, с.19-23] та В.С. Степанков «Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення») [14, с.13-22].

Відповідно метою нашого дослідження є аналіз здобутків сучасної української історіографії у висвітленні національно-визвольної і соціальної боротьби на теренах Поділля в 1648 – першій половині 1649 рр.

Після перших блискучих перемог, на думку В. Смоля і В. Степанкова, «гетьман мав намір продовжити наступ у центральні

райони, тому, рухаючись на Білу Церкву, розсилав універсали до населення із закликами» братися до зброї» [7, с.88]. Водночас вживав заходів для розгортання визвольної боротьби на Поліссі, Волині, Поділлі [7, с.89]. Зокрема, на Поділлі і півдні Волині розгортання боротьби науковці пов'язують з діяльністю М. Кривоноса [5, с.133; 15, с.34], який був наділений визначними організаторськими й військовими здібностями, «відносився з непримиренністю до шляхти» і користувався підтримкою селянства [10, с.25]. За визначенням Ю. Мицика, «влітку 1648 р. полум'я Визвольної війни українського народу проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої охопило і Поділля...» [8, с.120].

Початок розгортання боротьби на теренах Поділля більш детально висвітлено у праці В. Степанкова «Становлення державних інституцій і козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648-1650 рр.)». Повстання у південно-східній Брацлавщині (Східне Поділля), на його думку, спалахнуло відразу ж після перемоги української армії під Корсунем, й до середини липня вся її територія була звільнена від польського панування [10, с.24]. Автор наводить слова з листа литовського підстоля від 21 липня 1648 р., що «повстала вся Україна, лється шляхетська кров, незліченні маси хлопства розгромили майже все Брацлавське воєводство» [11, с.24-25]. Безпосередньо на території Подільського воєводства «боротьба спалахнула в середині червня і до початку вересня 1648 р. воно було звільнене (за винятком Кам'янця) від шляхти і польської адміністрації» [10, с.25]. Відзначає той факт, що ще в кінці травня мешканці Немирова, відгукнулися на універсал Б. Хмельницького й відкрили міські брами М. Кривоносу, а на початку серпня «подільські полковники, які зайняли Бар, звернулися з листом до М. Кривоноса, прохаючи довідатися про думку гетьмана відносно захоплених замку, артилерії, пороху, олова й п. Потоцького» [10, с.25-26]. У другій половині липня меджибізьські міщани «звернулися до гетьмана з проханням взяти Меджибіж під свою юрисдикцію», на яку Б. Хмельницький пристав з «великою охотою», пославши туди «козака Якименка з універсалом, у якому під загрозою «суду сурової ради військової заборонити будь-кому наступати на Меджибіж і чинити шкоду йому та навколишнім селам» [10, с.26]. На підтримку подолянами козацтва звертає увагу й Ю. Мицик, яке піднімало повстання у ворожому тилю, «пагло шляхетські маєтки, створюючи «купи», котрі нападали на каральні загоны польської шляхти» [8, с.22]. Вчені з'ясували, що тут діяли повстанські загоны під керівництвом О. Гоголя, Олександренка, Чуйка, Юри, Трифона з Бершаді, Неминикорчми, Кошки з Ямполья та багатьох інших [10, с.25; 8, с.22].

Не залишили поза увагою українські дослідники і події пов'язані з облогою Кам'янця-Подільського, який «був одним з найбільших і найзначніших міст України й усїєї Речі посполитої» [8, с.23]. Після падіння Бару, як зазначав Ю. Мицик, «шлях на Кам'янець врешті був відкритий». Наближення козацьких військ, на думку науковця, сприяло «спалаху активності повстанців» [8, с.25],

що знайшло своє вираження в опришківському русі, підрозділи якого під керівництвом С. Мрозовицького у середині серпня розпочали облогу Кам'янця-Подільського [10, с.25; 7, с.90]. Воднораз воно «викликало паніку і безлад й у самому місті» [8, с.25]. Ю. Мицик ґрунтовно розкриває ставлення командування гарнізону до українських міщан, яке виражалося у недовірі до них та «побоюванні повстання» з їхнього боку [8, с.26]. Так, посилаючись на лист Л. М'яковського, Ю. Мицик констатував, що на початок серпня 1648 р. у місті було, за даними автора «є близько 5000 русинів (українців – Ю. М.), які не викликають довіри, а з 200 (чоловік) давньої піхоти 140 – найбільші зрадники» [8, с.26]. Історик наводить дані джерел про підготовку до повстання і в самому місті. В першому випадку у «змові» були «викриті» кам'янецькі православні попи, які писали через «калаурів» листи до Богдана Хмельницького з проханням швидше надіслати військо, обіцяючи віддати йому місто» [8, с.31]. У другому, була розкрита у жовтні 1648 р. «чергова змова українців і вірмен Кам'янця», які мали підтримати штурм міста із середини [8, с.33].

В цілому, за визначенням В. Степанкова і Ю. Мицика, облога продовжувалася до листопада 1648 р., і хоча спроби штурму міста, як з боку опришків окремо, так і разом з частинами українського війська, закінчилися невдало. Проте тільки універсал Б. Хмельницького «врятував гарнізон від капітуляції» [10, с.25]. Як зазначає з даного приводу Ю. Мицик, «Облога, котра вела до капітуляції гарнізону через голод, була припинена в наслідок перемир'я між новим королем Яном Казимиром та Богданом Хмельницьким. 12 грудня 1648 р. гетьман направив свій універсал для львівської шляхти, сповіщаючи про перемир'я і просячи передати цей універсал до Кам'янця-Подільського» [8, с.34]. В результаті, «хоча містом і не вдалося оволодіти, але все Поділля було тоді в руках повстанців» [8, с.34].

Разом з тим перемир'я, на думку В. Смолія і В. Степанкова, мало й негативні наслідки для України. Б. Хмельницький, на їх думку, «припустився найбільшого за всю свою політичну кар'єру прорахунку, що його, як показали наступні події, так і не вдалося виправити, а саме замість того, щоб укріпитися на західних кордонах етнічно-українських земель (як це радили Кривоніс і Гавацький) та завершити тут створення місцевих органів влади й козацьких полків, спираючись на які можна було б успішно протистояти наступові супротивника, він добровільно, без боротьби віддав майже весь регіон» [4, с.148]. Правлячі кола Речі Посполитої намагалися негайно «відновити свою владу на українських землях», а польський король Ян Казимир вже 2 грудня 1648 р. «розіслав універсали до мешканців сіл, міст і містечок Руського воєводства, наказуючи негайно припинити «бунти» та повернутися до своїх домівок, «у звичайне підданство» [4, с.157].

Наприкінці 1648 – на початку 1649 рр. польсько-шляхетські загони вийшли на кордони, встановлені умовами перемир'я і робили спроби «відкинути українські війська на схід» [8, с.35]. Так, в

північно-західних районах Поділля жовнірами С. Лянцкоронського і П. Потоцького були захоплені Дунаївці [4, с.157]. На думку В. Степанкова, «незважаючи на впертий опір подолян», наприкінці січня 1649 р. жовніри захопили західну і центральну частину Подільського воеводства, включаючи «полкове місто Бар» [10, с.26]. Проте, після наказу Б. Хмельницького, війська під керівництвом подільського полковника І. Федоренка «відкинули ворога до стін Кам'янця», розгромили хоругви Я. Стрижевського під Іванківцями і звільнили м. Бар [10, с.27]. Ю. Мищик з'ясував, що І. Федоренко попереджав С. Лянцкоронського, аби «війська Речі Посполитої не наважувалися збиратися до Кам'янця» [8, с.35]. Зважаючи на різке погіршення ситуації на західних кордонах та враховуючи «загрозу можливого прориву ворога у межі Брацлавщини», Б. Хмельницький направляє сюди брацлавського полковника Д. Нечая, який разом з І. Федоренком мав протистояти діям польсько-шляхетських підрозділів [8, с.155; 10, с.27]. В. Степанков наводить наступні слова з листа Д. Нечая до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського та брацлавського старости С. Калиновського: попереджає не просуватися «в цю сторону Бара» і не чинити «кривд людям народу нашого русинського», інакше «не дивуйтеся ваша вельможність, якщо ми знову пустимо орду аж до самого Кам'янця» [8, с.156].

Однак, не зважаючи на цю пересторогу, польські війська розпочали бойові дії. І хоча, як зазначає В. Степанков, С. Лянцкоронському та М. Острогу вдалося на деякий час захопити і втримати Бар у «своїх руках», проте під натиском полків Д. Нечая, І. Федоренка, Степка та І. Олександренка, які поповнювалися за рахунок селян і міщан, вони змушені були відступити [8, с.157-158]. Звертає увагу автор й на активізацію дій опришків в околицях Кам'янця-Подільського та Дунаївців [10, с.28]. На його переконання, на Поділлі розпочалося «інтенсивне формування» козацьких полків за рахунок покозачення місцевого населення. На основі Подільського полку виникають Подністровський полк, очолюваний Степком, і Барський на чолі з І. Олександренком. На Брацлавщині, окрім однойменного полку, сформувався Кальницький полк на чолі з І. Федоренком [8, с.158; 10, с.76], що призвело до виникнення «одиниць адміністративно-територіального устрою та місцевих органів влади» [10, с.27].

Разом з тим слід зауважити, що в сучасній українській історіографії, за виключенням В. Смоля, В. Степанкова, Ю. Мищика, мало уваги приділяється вивченню цієї проблеми. Відтак відкриваються можливості для наукового пошуку.

Список використаних джерел:

1. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – К. : АН Української РСР, 1954. – 535 с.
2. Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648-1654 годов / В.И. Легкий. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1959. – 175 с.
3. Поухін А.М. Кривоніс, Д. Нечай. І. Богун – народні герої Визвольної війни / А.М. Полухін. – К. : Вид-во політ. літератури УРСР, 1954. – 39 с.

4. Смолій В.А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / Смолій В.А., Степанков В.С. – К. : Либідь, 1993. – 504 с.
5. Смолій В. Богдан Хмельницький / Смолій В., Степанков В. – К. : Альтернативи, 2003. – 400 с.
6. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / Смолій В.А., Степанков В.С. – К. : Альтернативи, 1999. – 352 с.
7. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1646-1676 pp.) / Смолій В., Степанков В. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
8. Мищик Ю.А. Сполохи козацької звитяги : нариси / Мищик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 206 с.
9. Сушинський Б. Козацька Україна: «Хмельниччина» / Б. Сушинський. – Одеса : ВМВ, 2004. – 560 с.
10. Степанков В.С. Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі національної революції (1648-1650 pp.) / В.С. Степанков // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : науковий збірник, присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. – Кам'янець-Подільський : Доля, 1995. – С.23-32.
11. Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина // Мат. міжнарод. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва. – У 3-х випусках. – К. : Інститут історії України, 1993. – 164 с.
12. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст. : мат. Всеукр. історико-краєзнавчої наук.-практ. конф., 19 вересня 1998 року / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява : Поділля, 1998. – 328 с.
13. Пилявецька битва 1648 року в історії України // Мат. всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява : МП «Офсет», 1995. – 185 с.
14. Пилявецька битва 1648 року в історії України // Мат. всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2008. – 330 с.
15. Мельник А.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К. : Освіта, 1995. – 192 с.

The article attempts to clarify the status of the research problems in the works of modern Ukrainian historians.

Key words: *historians, scientists, academics, labour, monographs, articles, the national liberation struggle, comrades, Podolsk province, Bratslavschina, Bohdan Khmelnytsky.*

Отримано: 22.05.2012